

А.С.Чайковский

Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939-1953 гг. - К.: Парламентское издательство, 2002. - 503 с.

Перефразовуючи класичний афоризм, можна сказати, що війна закінчується тоді, коли останній полонений повертається додому. Проблема військовополонених у всі часи залишалася складною в політико-дипломатичному, соціально-економічному, ідеологічному сенсі. Та лише в Радянському Союзі дана тема була фактично табуована для широкого суспільного обговорення та об'єктивного наукового аналізу. Причини - загальновідомі: по-перше, компартійна верхівка не бажала, щоб фактори, які спричинили катастрофічний початок війни, стали об'єктом наукового дослідження, по-друге, від світової громадськості всіляко приховувалася правда про реальне становище військовополонених із тих держав, які брали участь у "поході на Схід" і протягом тривалого часу перебували в місцях утримання на території СРСР.

У далекому й близькому зарубіжжі опубліковано чимало праць із цієї проблематики. Особливо помітний внесок в її розробку зробили вчені Російської Федерації. В Україні тема іноземних військовополонених та інтернованих малоосвоєна.

Той факт, що книга д-ра іст. наук, професора А.С.Чайковського є першою в незалежній Україні монографією з цієї теми, засвідчує не лише її складність, але й важкодоступність для українських дослідників джерел, на основі яких її можна досліджувати. До честі знаного науковця, він не обмежився відомчими архівосховищами (Державний архів МВС України, архіви ГУ МВС України в Київській, Дніпропетровській, Харківській та інших областях), а використав також фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного кінофотофоноархіву України, кількох архівосховищ Російської Федерації. Широка палітра документів дозволила йому заявити до розгляду низку питань, які у вітчизняній історіографії практично не порушувалися, хоча в далекому й близькому зарубіжжі вони розробляються вже давно.

Характеризуючи основні документи, які регулювали широкий спектр питань, пов'язаних із перебуванням полонених та інтернованих на території СРСР, А.С.Чайковський наводить уривки й коментує низку нормативних актів - "Тимчасове положення про медико-санітарне обслуговування військовополонених у системі управління НКВС СРСР у справах військовополонених", директиви УПВІ (Управління у справах військовополонених і інтернованих) "Про організацію роботи відділень з обліку військовополонених у таборах НКВС", "Правила внутрішнього розпорядку табору НКВС для утримання військовополонених" та ін. На нашу думку, цікаво було б порівняти радянську законодавчу базу, що стосувалася проблеми військовополонених, із положеннями Женевської конвенції та інших міжнародних угод, хоча зі слів автора й цитованих ним фахівців права можна скласти певне уявлення щодо відмінного й подібного. У той же час аналогії та розбіжності між положенням про військовополонених від 1 липня 1941 р. та міжнародно-правовими актами простежуються більш детально.

Як відомо, першими полоненими Червоної армії стали польські військовослужбовці в 1939 р. Автор стверджує, що оскільки після 17 вересня 1939 р. СРСР не був у стані війни з Польщею, то це не дає підстав уважати польських

військовослужбовців, що змушені були скласти зброю перед Червоною армією, військовополоненими чи інтернованими. Очевидно, тут необхідно внести ясність. Те, що Варшава не отримала офіційного підтвердження про початок бойових дій радянських збройних сил відповідно до угод з Німеччиною, зовсім не заперечує факту агресії. Здійснена за допомогою військових сил, дана акція цілком підпадає під дефініцію "воєнні дії", що є синонімом війни. Отже, правовий статус польських військовослужбовців цілком відповідає змісту терміну "військовополонені" чи "інтерновані". Характерно, що всі, хто керував затриманням, етапуванням і утриманням польських військовослужбовців, називали їх саме військовополоненими. А далі в тексті це робить і сам автор.

Розмірковуючи над причинами "варварського способу "розв'язання проблеми" польських військовополонених", дослідник наводить досить розлогу інтерпретацію, сутність якої полягає в з'ясуванні історичної тягlosti й відповідальності поляків за конфлікти та конфронтацію з українцями, росіянами, білорусами протягом віків. Отже, читач логічно підштовхується до думки про те, що масові розстріли польських військовослужбовців та громадян інших категорій були актом історичної справедливості. Думається, що це - лише частина істини. Інша й, можливо, більша її частина, пов'язана з внутрішньо- та зовнішньополітичним кредо Сталіна, який наділив себе правом карати на смерть усіх тих, кого вважав ворогом - чи то власних підданих, чи громадян інших держав. А припускати наявність докорів сумління в радянського керівництва з приводу цієї акції (адже це не те саме, що політичний і дипломатичний дискомфорт) - значить дещо ідеалізувати лідерів більшовицького режиму, найближчих поплічників Сталіна, які, попри нові "моделі" поведінки й риторику, продовжували мислити категоріями тоталітаризму.

У праці подано детальну реконструкцію системи прийому, постачання, евакуації полонених у всіх проміжних ланках: ППЗВ - ЗПВ - ФППТ (полковий пункт збору військовополонених - збірний пункт військовополонених - фронтовий приймально-пересильний табір), спецгоспіталі, стаціонарні табори та інші режимні установи. Указано на характер їх підпорядкування й перепідпорядкування, зумовлений ходом подій на фронті та змінами в структурі органів НКВС і НКДБ, дислокацію, типологію тощо. Кілька розділів монографії присвячено режиму утримання, побуту, харчуванню, забезпеченню бранців спецтаборів предметами першої необхідності.

Важкі умови війни та повоєнного часу перетворювали медичне обслуговування полонених та інтернованих на питання життя чи смерті. У книзі показано способи надання медичної допомоги полоненим хворим і пораненим військовослужбовцям ворожих армій, порядок їх евакуації через армійські та фронтові госпіталі в тиллові спецгоспіталі, санітарно-гігієнічний стан у місцях утримання. Аналізуючи причини високого рівня смертності, характер захворювань, їх залежність від пори року, місця дислокації таборів, дослідник доходить висновку про відсутність належної та вчасної медичної допомоги на всіх ланках етапування й утримання бранців. Усі турботи про військовополонених чи інтернованих пояснювалися не прагненням дотримуватися міжнародних норм, а страхом перед начальством і спробами збільшити так званий "трудовий фонд" і його працевіддачу. Простежуючи динаміку цих змін, автор указує, за рахунок чого вдалося зменшити смертність полонених з 50 - 60% у 1941-1945 рр. до 0,01 - 3% у 1946-1950 рр.

Розділ "Лабіринтами таємної війни" відкривається наведеними в повному обсязі документами, які відіграють роль своєрідного епіграфа. Ця частина тексту дещо перенасичена документальними матеріалами: принаймні 11 з 12 мо-

гли б увійти до приміток чи додатків, до того ж кілька з них - типологічно схожі. Сам розділ містить реконструкцію апарату й технології оперативно-агентурної роботи в середовищі військовополонених та інтернованих, опис її специфіки й спрямування, конкретних результатів, методів добору та підготовки внутрішньої агентури і її використання, характеристику різних категорій "довірених осіб".

Оперативна робота радянських спецслужб у середовищі полонених та інтернованих спрямовувалася на виконання кількох завдань. У першу чергу відстежувалися настрої табірної контингенту, його реакція на зміни в режимі утримання, скасування грошових виплат офіцерам, викривалися ініціатори акцій протесту проти існуючих порядків. У 1947 р. почалася підготовка до репатріації військовополонених. У зв'язку з цим активізувалися зусилля, спрямовані на виявлення серед них співробітників розвідорганів противника та його агентури, а також зрадників батьківщини.

У книзі розкрито такий цікавий аспект, як "оперативна розробка" військовополонених з метою виявлення колаборантів і методів їх вербування, підготовки та використання. Щоправда й у цій справі далеко не всі наявні можливості використовувалися належним чином. Особливим напрямком роботи стало виявлення радянських громадян, які в роки війни співпрацювали з ворогом.

Автор показує не лише негативні явища в поводженні табірної охорони з полоненими й інтернованими, зловживання, злочини тощо, але й заходи, спрямовані на їх подолання, у тому числі й з використанням агентурної мережі, шляхом звільнення з посад та притягнення до відповідальності. Разом із тим продемонстровано низьку ефективність адміністративних заходів впливу на порушників, які зводилися до паперової тяганини та відписок.

Зовсім новим для сучасного читача є матеріал, присвячений технології агентурно-слідчої роботи з контингентом табірних військовополонених і інтернованих, оскільки доступ до нього для широкого загалу істориків залишається обмеженим.

Окремий фрагмент праці присвячено розшуку й покаранню військовослужбовців іноземних армій, які вчинили злочини проти громадян СРСР. порушується питання про правомірність кримінального переслідування військовополонених з огляду на чинні міжнародні акти, закони та звичаї війни, а також про позасудові репресії щодо цього контингенту. Відкриті показові процеси над військовими злочинцями 1944-1946 рр. були поодинокими на тлі масових закритих судових засідань, "особливих нарад", що виносили вироки навіть за відсутності обвинувачуваного. При цьому судові інстанції лише зрідка використовували міжнародні правові норми (наприклад, закони Контрольної ради в Німеччині), керуючись в основному внутрішнім законодавством.

Автор зауважує, що з 1944 р. основними органами, які розглядали й приймали рішення по слідчих справах військовополонених, стали військові трибунали НКВС, а в "особливих нарадах" НКВС розглядалася лише та частина справ, слідство по яких вели СМЕРШ і 4-те управління НКДБ. Головною метою судового переслідування військовополонених було покарання винних у страхітливих злочинах агресорів на зайнятих ними територіях Радянського Союзу.

Та якщо, скажімо, київський процес мав виразний політичний характер і його вирок було визначено заздалегідь, то рядові слідчо-оперативні справи проти військовополонених та інтернованих і діяльність військових трибуналів відбувалися вже в суто кримінальному напрямку. Однак у цій сфері існувала

маса вад, помилок, суб'єктивних факторів, на яких автор зупиняється в розділі "Таємні лабіринти - 2". Інтенсифікацію роботи по виявленню військових злочинців він пов'язує з весною 1949 р., коли актуалізувалося питання про репатріацію основної маси військовополонених та інтернованих. За даними дослідника, на кінець 1948 р. під слідством перебувало 6180 осіб, а на "особливому обліку" в опервідділах (управліннях) таборів, ВУВІ-УПВІ-ГУПВІ (відділ у справах військовополонених і інтернованих - управління у справах військовополонених і інтернованих - головне управління у справах військовополонених і інтернованих) - 41 297 осіб. Із метою визначення долі табірному контингенту здійснювалася "фільтрація", після чого полонені та інтерновані підлягали або репатріації, або суду військового трибуналу. Крім того, фільтрація давала матеріал для "розробки перспективних справ".

Щоб ущільнити сито, через яке просіювалися бранці, 1949 р. було створено спеціальні міжвідомчі комісії з представників МВС, МДБ та Генпрокуратури в центрі й на місцях.

Оперативно-агентурна робота, окрім іншого, дозволила виявити кілька сотень німецьких агентів у США, Франції, Югославії, Іспанії, Бельгії, Туреччині та багатьох інших країнах світу.

Одну з частин праці присвячено використанню військовополонених та інтернованих як робочої сили. Причому автор показує, яким чином радянське керівництво експлуатувало дешеву працю вже на прикладі полонених військовослужбовців польських збройних сил. Щоправда, не зовсім вдалим у цьому сенсі видається застосування ідеологеми "трудова звершення", яка звично асоціюється з формами організації праці радянських громадян.

У книзі висвітлено умови, інтенсивність, оплату, безпеку та охорону праці, систему заохочень і покарань, медичне обслуговування, харчування, побут зайнятих на різних видах робіт військовополонених, характер їх працевикористання. При цьому автор постійно вказує на невідповідність нормативних положень, які мали регулювати всі питання утримання та працевикористання полонених і інтернованих, реальному стану справ.

Особливу цікавість спецслужб викликали ті військовополонені та інтерновані, які були висококваліфікованими фахівцями й ученими. У монографії розповідається про способи їх виявлення й використання.

На наш погляд, дані про співвідношення витрат на оплату праці військовополонених і вартості вироблених ними матеріальних цінностей (відповідно 2,2 млрд. і 7 млрд. руб.) заслуговують на те, щоб бути вміщеними не в примітках, а в основній частині тексту.

В одному з розділів подано стратифікацію контингенту військовополонених за політичними симпатіями, аналізується перехід більшості німецьких бранців на помірковані й навіть антифашистські позиції, показано діяльність спецслужб та органів пропаганди в цій справі. Окремий сюжет присвячено використанню військовополонених для розкладу ворожих військ.

Як антитеза до реального становища радянських військовополонених сприймається матеріал розділу "Слово на батьківщину", в якому йдеться про листування полонених та інтернованих у Радянському Союзі зі своїми рідними. Аналіз кореспонденції, яка, до речі, підлягала суцільній перлюстрації, дозволив зробити своєрідний зріз настроїв і переживань бранців спеціальних таборів та їхніх адресатів.

Окремо слід наголосити на важливості й актуальності такого напрямку дослідження, як виявлення місць поховань військовополонених та інтернованих, а також осіб, які знайшли останній притулок на землі, яку вони хотіли

завоювати. Громадськість європейських країн і Японії зацікавлена у виявленні, облаштуванні й належному утриманні місць масових поховань своїх співвітчизників. З огляду на це слід прислухатися до заклику автора спільними зусиллями всіх зацікавлених сторін, а також науковців, організувати цю роботу.

Останній розділ присвячено ще одній практично недослідженій проблемі - репатріації військовополонених та інтернованих. У ньому містяться не лише статистичні дані, а й викладено принципи відбору тих категорій контингенту спецтаборів, які вирушали на батьківщину в першу чергу, труднощі цієї складної справи.

Практично кожен фрагмент праці містить критичний матеріал про порушення нормативних приписів у таборах військовополонених та особливих робочих батальйонах (ОРБ) інтернованих. Зловживань зафіксовано так багато (очевидно, автор подав далеко не всі дані, які виявив), що вони могли б скласти окремий розділ монографії. Але й украплені по тексту, вони постійно нагадують, що такою була вся система. Щоправда, залишаючись на позиціях наукової об'єктивності, А.С.Чайковський на конкретних прикладах ілюструє прагнення керівництва УПВІ змінити ситуацію на краще, зміцнити дисципліну й кадровий склад персоналу таборів, покарати винних у злочинах і навмисних порушеннях.

Позитивною рисою праці в цілому є прагнення автора постійно тримати в полі зору людину з її внутрішніми переживаннями, думками, сподіваннями. Перед читачем постають не тільки відомі постаті, роз'єднані колючим дротом, але й рядові учасники історичного дійства, характер і мотивація яких розкриваються через листи, стенограми допитів, повідомлення агентів.

Окремо слід сказати про примітки й додатки до основного тексту. Примітки настільки насичені документами й цікавими фактологічними матеріалами, що сприймаються як своєрідний "паралельний текст". У цьому криються переваги й певні незручності, оскільки для цілісного сприйняття матеріалу потрібно читати два інформаційні ряди одночасно.

Додатки, подані в кінці книги, містять біографічні дані про багатьох високопоставлених військовополонених та керівників радянських спецслужб, карту дислокації спецтаборів на території Союзу РСР, схему структури ГУПВІ МВС СРСР, список стаціонарних таборів для військовополонених та інтернованих, а також іменний покажчик.

Водночас, у праці трапляються окремі огріхи, про які варто сказати. Так, спосіб розміщення розділів (зокрема 1-го) і фрагментів більше відповідає художньо-публіцистичному жанру, оскільки порушує хронологічну послідовність та логіку подій. В окремих місцях створюється враження деякої незв'язаності, калейдоскопічності сюжетів, їх віддаленості від основної лінії оповідання (скажімо, цитування трактату генерала фон Куровського "Міркування щодо продовження бойових дій"). Своєрідністю композиційних засад праці є розпорощення по кількох розділах матеріалу про виявлення серед військовополонених військових злочинців, зрадників батьківщини, розвідників та шпигунів із числа радянських громадян, хоча поряд із цим існують окремі розділи, присвячені даній проблематиці.

Принциповою вадою праці, що претендує на статус наукової монографії, є відсутність посилань на опрацьовані архівні джерела та використану літературу (її перелік міститься в кінці книги). Ця обставина звужує поле для наукової полеміки, постійно актуалізує питання про достовірність статистичних даних та окремих фактів.

У книзі трапляються стилістичні й редакційні погрішності, помилки в написанні прізвищ, власних імен, назв газет тощо. Так, на с. 320 прізвище племінника К.Круппа звучить як Г.Боллен унд Гольбах, на с. 336 - Болен, а на с. 460 - Гальбах. На с. 320 вкралася помилка в написанні імені А.Кобулова, на с. 359 - у прізвищі А.П.Завенягіна, на с. 259 - у назві м. Ченстохова, на с. 409 - у назві газети "Тегліхе рундшау", на с.386 - в абрєвіатурі ГУПВІ.

У примітці 3-й на с. 97 розповідається про знаки розрізнення вищого офіцерського складу органів держбезпеки згідно з наказом НКВС №126 від 1943 р. Очевидно тут ідеться про комісарів відповідно 3-го, 2-го й 1-го рангів.

У примітці 32-й (с.256-257), напевно, замість прізвища Крилов слід поставити Перлов, оскільки в попередньому тексті йдеться саме про нього.

На с. 366 указується, що в кінці 40-х рр. уперше за час перебування військовополонених на території СРСР, "заробіток перевищив витрати на утримання всіх таборів і спецгоспіталів". Певно йдеться не про "заробіток", а про прибуток, отриманий від використання праці полонених та інтернованих.

Трапляються в тексті й окремі українізми ("наявними", "вычерпанными" (с.146), "обговорены" (с.75), "непоодинокими" (с.451) тощо).

Указуємо на ці похибки лише з однією метою, маючи на увазі можливе доопрацювання й перевидання монографії (а в тому, що вона стала своєрідним бестселером, переконують перші місяці продажу книжки).

Насамкінець хотілося б ще раз наголосити, що праця А.С.Чайковського залишається поки що єдиним в Україні солідним виданням з даної тематики. Однак сподіваємося, що порушені науковцем проблеми викличуть не лише жваве обговорення результатів його дослідницьких зусиль, але й прагнення молодих істориків поглиблено вивчати цю тематику.

**О.Є. ЛИСЕНКО (КИЇВ),
О.В. БУЦЬКО (КИЇВ)**